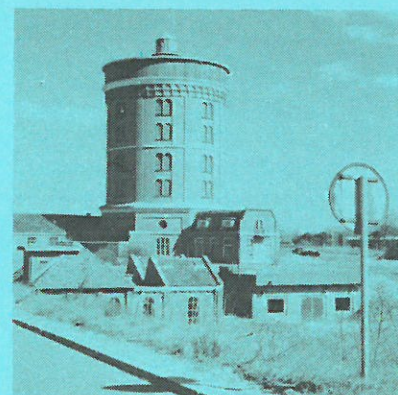
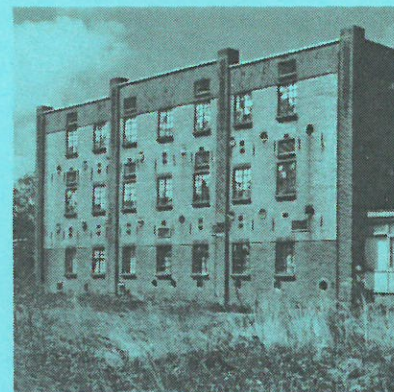
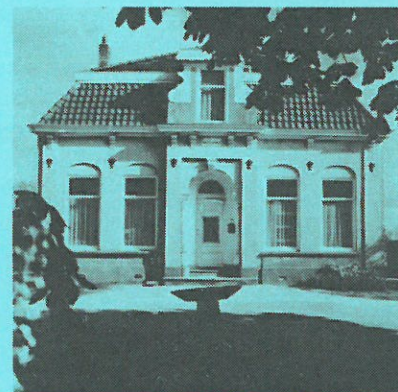

STIELZ

Jaargang 7 nummer 3

september 1996

Fototentoonstelling STIEL in Leiden

Activiteiten STIEL rond thema
Open Monumentendag 1996:
Migranten en Industrieel Erfgoed

*Gastkolommen: Rudi van Maanen,
gemeentearchief Leiden*

Ontwikkelingsplan voor Slachthuiscomplex

Uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden

10
september
17.00 uur

feestelijke
opening van
fototentoonstelling
van STIEL

RIJKSMUSEUM
BOERHAAVE IN LEIDEN

**“VASTGELEGD
VOOR HET VERGAAT”**

COLOFON

STIELZ 7E JAARGANG, NUMMER 3

Stielzaken is een uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, Hogewoerd 125, 2311 HK Leiden, tel. (071) 5125877
 Jaarabonnement f 20,- voor vier nummers.
 Donaties zijn van harte welkom op bankrekening 33.55.36.018 of girorekening 10.39.391 ISSN 0928 - 9437

REDACTIE

Eric-Jan Weterings, Palestrinastraat 13huis, 1071 LC Amsterdam, tel. (020) 6648296
 Paul Kop, Titus Brandsmalaan 80, 2321 CJ Leiden, tel. (071) 5765301
 Foto's: Niek Bavelaar, Hugo de Grootstraat 28, 2311 XK Leiden, tel. (071) 5149863 of 5275001
 Distributie: K. Ravensbergen, Snippenhoek 4, 2317 WX Leiden, tel. (071) 5212605
 Druk: Drukkerij Stadhuis & Stadsbouwhuis

ADRESSEN BESTUURSLIEDEN STIEL

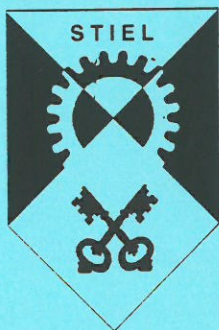
Ing. H.J. Budel, Buizerderf 25, 2251 MS Voorschoten, tel. (071) 5619659 (voorzitter)
 Drs. H.D. Tjalsma, Marelaan 55, 2341 LC Oegstgeest, tel. (071) 5154470 (vice-voorzitter)
 J.J. Gijsman, Hogewoerd 125, 2311 HK Leiden, tel. (071) 5125877 (secretaris)
 G. Barentsen, Maastrichtsestraat 88, 2587 XH Den Haag, tel. (070) 3553729 (penningmeester)
 E. Adank, Constantijn Huygenslaan 51, 2332 TS Leiden, tel. (071) 5769454 (tweede secretaris)
 W. Burgers, Meeuwenlaan 12, 2211 KP Noordwijkerhout, tel. (0252) 373481 (taakgroep selectie)
 Dr. T. Dijs, Loevestein 41, 2352 KP Leiderdorp, tel. (071) 5891038
 Mr. D.E. Krantz, Rijn- en Schiekade 15, 2311 AK Leiden, tel. (071) 5132935
 M. Kroef, Staalwijkstraat 15, 2313 XP Leiden, tel. (071) 5143416 (erelid)

VERTEGENWOORDIGINGEN VAN STIEL

Ing. H.J. Budel, in het bestuur van de Stichting Levend Ambacht Leiden (STAL)
 Dr. T. Dijs, in de correspondenten-vergadering van de vereniging Oud Leiden en in het bestuur van de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland (FIEN)
 J.J. Gijsman, in het bestuur van de Stichting Molen de Heesterboom

In dit nummer

"Gevel broodfabriek beschermen"	3
Migranten en Industrieel Erfgoed thema	
Open Monumentendagen	4
Fototentoonstelling STIEL vanaf dinsdag	
10 september in Leiden	5
Gastkolommen: Rudi van Maanen,	
Gemeentearchief Leiden	7
Houtzaagmolen 'De Herder' gered?	8
STIEL rond Monumentendagen	9
Plan voor Slachthuisterrein	10
"Vastgelegd": de catalogus	12
Negen eeuwen Leidse markt	13
Erfgoed in de media	14

OMSLAG: BEDRIJFSWONING 'WELTEVREDEN' KOUDEKERK
 BOLLENSCHUUR SASSENHEIM
 WATERTOREN KATWIJK
 SLUIZENCOMPLEX LEIDSCHENDAM

FOTO'S PAUL ZEVENHUIZEN

UITNODIGING VOOR WERKGROEPLEDEN EN DONATEURS VAN STIEL VOOR DE LEZING

'De kunst van het vernietigen. Leids industrieel erfgoed: het bewaren waard'

Op vrijdagavond 13 september, aan de vooravond van Open Monumentendag 1996, houdt voorzitter Henk Budel van STIEL op verzoek van de vereniging Oud Leiden een lezing in de benedenzaal van sociëteit "De Burcht" Burgsteeg 4 te Leiden. De lezing begint om 20.15 uur.

Ter inleiding alvast het volgende: wat is een monument? De ideeën daarover veranderen. Voorbij is de tijd dat enkel en alleen aan een monument werd gedacht als iets dat heel oud is en schoonheid uitstraalt. Dat onder een monument nu ook iets anders kan worden verstaan, komt niet doordat de ideeën over schoonheid in de architectuur zijn veranderd: het heeft te maken met een andere kijk op geschiedenis, vooral op lokale geschiedenis. De groeiende belangstelling voor de historie van bedrijf en techniek in een stad als Leiden is daar een voorbeeld van.

Als het kunsthistorisch kenmerk niet meer het enige is op grond waarvan men een gebouw tot monument kan uitroepen, dan groeit het aantal potentiële monumenten al snel. STIEL inventariseerde vanaf 1988 in Leiden ongeveer duizend van zulke objecten, van oude pakhuizen tot rioolgemalen. Is het aanvaardbaar al deze gebouwen voor eeuwig in stand te houden? Wie sporen van de industriële revolutie in Leiden wil terugvinden, is op dit erfgoed aangewezen, maar niet alles kan bewaard blijven. De kunst van het vernietigen is daarom te sparen wat werkelijk waardevol is.

Taakgroep Selectie: 'Bescherm voorgevel Leidse broodfabriek'

De Taakgroep Selectie van STIEL heeft de gemeentelijke monumentencommissie gevraagd een deel van het pand Geregracht 3-5 op de Leidse monumentenlijst te plaatsen. In de voormalige broodfabriek is in de loop der tijd veel verbouwd, waardoor de Taakgroep niet het hele pand voor bescherming voordraagt. Vanwege de historische en educatieve waarde zou wel de voorgevel bewaard moeten blijven.

Foto Wibo Burgers

In het pand is thans op de benedenverdieping zonnestudio Palm Beach gevestigd. Boven bevinden zich vier tweekamer-appartementen. Beneden zijn in de ontvangstruimte van de zonnestudio nog enkele gietijzeren kolommen zichtbaar.

De uit bezande roodbruine baksteen opgetrokken voorgevel van het pand is in goede staat. Kenmerkend voor de pui is een klassieke, strikt symmetrische opbouw met boven in het midden een trapgevel (met hijsbalk) en verder vier penanten. De bakstenen voorgevel in kruisverband is voorzien van ornamentering in gele baksteen. Verder zijn speciale sierstukken aangebracht en heeft het pand een geprononceerde entree met pakhuisdeur. De gevelopeningen beneden zijn verlaagd. Er zijn nieuwe keramische waterslagen aangebracht, terwijl die boven in natuursteen zijn uitgevoerd. Het pand wordt overkapt door een half mansarde-dak en de achterzijde bestaat uit een een blinde muur.

Historisch onderzoek

Het historisch onderzoek heeft uitgewezen dat hier, aan de Geregracht 5-15, al voor de eeuwwisseling een broodfabriek van Koole, Nicola & Co. was gevestigd. Bekend is dat in mei 1884 een vennootschap werd opgericht voor het fabriceren en verkopen van brood, beschuit, koek, banket en het drijven van handel in melk, boter en kaas onder de naam 'Stoomfabriek de Vereeniging onder de firma Koole, Nicola en Compagnie'. De firma ging dus de broodfabriek combineren met een melkinrichting. Het is vrijwel zeker dat het onderhavige pand, daterend van rond de eeuwwisseling, een ontwerp is van de beken-

de Leidse architect uit die tijd W.C. Mulder. Voordien stonden op deze grond woningen. Begin jaren dertig verdween de broodfabriek annex melkinrichting. In 1940 werd hier het chemisch bedrijf De Kroon gevestigd. Thans is dit bedrijf op Geregracht no.9 gevestigd.

Waardering

Van het oorspronkelijke interieur zijn nog slechts enkele gietijzeren kolommen over. Er zijn flinke inpandige verbouwingen uitgevoerd. Vandaar dan ook dat de Taakgroep voorstelt alleen de voorgevel op de monumentenlijst te plaatsen, vanwege de historische én de educatieve waarde. Het is immers de voorgevel van één van de laatste broodfabrieken van Leiden.

Wibo Burgers
voorzitter taakgroep selectie

Heiko Tjalsma vice-voorzitter van STIEL Joop Gijsman secretaris

Medegrondvester van STIEL Heiko Tjalsma is sinds de oprichting op 27 mei 1987 secretaris van het bestuur. Hij heeft kortgeleden een brief aan zijn medebestuurleden geschreven waarin hij zegt dat hij altijd veel plezier beleeft aan zijn activiteiten voor STIEL. Zijn steeds drukker werkzaamheden als sectorhoofd van Nederlands Historisch Data Archief gecombineerd met een groeiend gezin, dwingen hem echter het wat STIEL betreft wat rustiger aan te gaan doen.

Het bestuur is bijzonder blij dat hiervoor een oplossing is gevonden waarbij de ervaring en deskundigheid van Tjalsma voor STIEL behouden blijven. Hij zal namelijk vanaf 1 september vice-voorzitter zijn, terwijl Joop Gijsman de functie van secretaris overneemt. Gijsman is ook al op andere wijze bezig voor de stad Leiden als voorzitter van de buurtvereniging "Hoge Woerd". Daarvoor was hij vele jaren voorzitter van de Leidse Roeivereniging "Die Leythe". Het nieuwe secretariaatsadres is Hogewoerd 125, 2311 HK Leiden, tel. (071) 5125877.

Henk Budel

Open Monumentendag 1996: Schuilplaats en Werkplek

Open Monumentendag (14 en 15 september) staat dit jaar in het teken van 'Industrieel Erfgoed en Migranten'. STIEL-secretaris Joop Gijsman zet hieronder een aantal activiteiten op een rijtje. Elders in dit blad volgt een overzicht van de evenementen die STIEL organiseert.

Naast de in de vorige Stielz genoemde industriële monumenten, wordt dit jaar een aantal huizen en gebouwen opengesteld die iets te maken hebben (gehad) met migranten. Alle 43 objecten worden opgenomen in een boekje dat op 1 september verschijnt. Deze brochure bevat een wandelroute door het zuidelijk deel van de binnenstad langs het Rapenburg en omgeving en een noordelijke route langs onder meer de Oude Vest en de Burcht. Voorts is een fietsroute opgenomen langs de iets verder weg gelegen objecten. Tenslotte worden drie trajecten beschreven die op zondag onder leiding van een gids gelopen kunnen worden met als thema's 'een spoor van industrie', 'migranten en vluchtelingen' en 'archeologie in Leiden'. Vertrektijden en andere bijzonderheden staan in het boekje dat na 1 september is te verkrijgen op het stadhuis, het stadsbouwhuis, de openbare bibliotheek, de VVV en ondergetekende (zie colofon).

Voormalige Wollendekenfabriek Gebrs. van Wijk aan de Hogewoerd

De machinekamer van de Blauwpoortsbrug zal op beide Monumentendagen geopend zijn, met uitleg door STIEL-vrijwilligers

Op zaterdag 14 september draait in bioscoop Trianon aan de Breestraat een film over industrieel erfgoed van de bekende cineaste Digna Sinke. Ook worden deze avond dia's vertoond. Nadere bijzonderheden zijn te vinden in bovenvermeld programmaboekje.

Tijdens Open Monumentendag openen verschillende Leidse ambachtslieden hun werkplaats voor het publiek. Drie molens laten hun wieken draaien, de smid in de smederij laat - letterlijk - de vonken eraf springen, de schoenmaker laat zien hoe een maatschoen wordt gemaakt en in het voormalige weverscafé 'De Spons' schenkt de cafébaas verse koffie en schuimend bier. Verder tonen schippers in de historische haven hun schepen, draaien de persen in het drukkerijmuseum van C. Schenk en is Scheepswerf Kloos volop in bedrijf. Verdere bijzonderheden zijn te vinden in het programmaboekje.

Tenslotte zijn rond de monumentendagen zes tentoonstellingen te zien, waaronder de door STIEL ingerichte foto-expositie 'Vastgelegd voor het vergaan'. Deze reizende tentoonstelling is vanaf 10 september in Leiden te zien in Museum Boerhaave aan de Lange Sint Agnietenstraat. Elders in deze Stielz staat meer informatie over deze activiteit.

Joop J. Gijsman
foto's Niek Bavelaar

Uitnodiging voor werkgroepleden en donateurs van STIEL voor de

Mega-diashow 'Industrieel Erfgoed'

vrijdagavond 13 september om 21.30 uur in het Ankerpark
(aansluitend aan de lezing 'De kunst van het vernietigen' in De Burcht)

De dia's zijn gemaakt door de bekende Nederlandse architectuurfotograaf Fas Keuzenkamp. Het thema van de show is het Leids Industrieel Erfgoed in de context van nationaal en internationaal bekende monumenten van bedrijf en techniek. De dia's worden in een formaat van 100 vierkante meter door een speciaal projectiekanon vanuit het Ankerpark geprojecteerd op een noordelijk muurvlak van meelfabriek "De Sleutels". De voorstelling wordt georganiseerd door STIEL in samenwerking met Architectenburo Reinier Verbeek.

HB

Uitnodiging
voor werkgroep-
leden en donateurs
van STIEL

FEESTELIJKE OPENING
FOTOTENTOONSTELLING
"VASTGELEGD VOOR HET
VERGAAT. MONUMENTEN VAN
BEDRIJF EN TECHNIEK
IN RIJNLAND EN BOLLENSTREEK."
RIJKSMUSEUM BOERHAAVE LEIDEN
10 SEPTEMBER 17.00 UUR

Mattie Boom, conservator fotografie van het Rijksmuseum te Amsterdam opent op 10 september 17.00 uur de fototentoonstelling van STIEL in museum Boerhaave te Leiden. De expositie laat zien hoe fotograaf Paul Zevenhuizen zijn impressies van het vervallen industrieel erfgoed rondom Leiden vastlegde: veertig zwart-witfoto's van oude fabrieksgebouwen, bollenschuren, ringovens en onderdelen van een historische infrastructuur zoals watertorens, bruggen en verlaten spoorwegstations. De tentoonstelling is één van de activiteiten van STIEL in het kader van "1996 Jaar van het Industrieel Erfgoed".

Werkgroepleden en donateurs van STIEL zijn bijzonder welkom en kunnen na afloop van de opening de fraaie catalogus zonder kosten in ontvangst nemen. (alleen op dinsdag 10 september).

"Vastgelegd voor het vergaan" is tot en met 13 oktober te zien in Rijksmuseum Boerhaave Leiden (Lange St. Agnietenstraat 10 2312 WC Leiden; openingstijden: dinsdag t/m zaterdag 10.00 - 17.00 uur; zondag 12.00 - 17.00 uur. Maandag gesloten).

Henk Budel
voorzitter STIEL

Fototentoonstelling in Zoeterwoude

STIEL's reizende fototentoonstelling 'Vastgelegd voor het vergaan' is na Ter Aar en Sassenheim in Zoeterwoude-Dorp beland. In de hal van het smaakvolle gemeentehuis verrichtte wethouder R.L.G.Hogenelst op 26 juli j.l. de officiële opening van de expositie.

De wethouder gaf de aanwezigen, onder wie gemeenteraadsleden, ambtenaren en bestuursleden van oudheidskundige verenigingen, inzicht in het monumentenbeleid van de gemeente. Jaarlijks is een bedrag van 60.000 gulden voor monumenten beschikbaar. Ook heeft de gemeente oog voor het industrieel erfgoed, waaronder scheepswerf Westhof, smederij Pietersen en de oude opslagloods van het bouwbedrijf v.h. A.Paardekoper. Zoeterwoude heeft daarnaast veel monumentale boerderijen alsook een viertal molens van de Rijnlandse Molenstichting.

Eerder had STIEL-voorzitter Henk Budel het doel en de achtergrond van deze organisatie belicht. "Wat ons drijft is interesse voor een belangrijk, maar lang verwaarloosd hoofdstuk van de geschiedenis, namelijk de historie van bedrijf en techniek". De fototentoonstelling van STIEL met de perfecte foto's van Paul Zevenhuizen is natuurlijk een pleidooi voor behoud van de in beeld gebrachte monumenten van bedrijf en techniek.

"Functionaliteit in technische gebouwen levert vaak eerlijke en heldere architectuur op, dat laten de foto's van Paul Zevenhuizen ook zien, maar de waarde van de getoonde monumenten is vooral de herinnering aan het verleden van bedrijf en techniek," aldus Budel.

Hij dankte ten slotte de vrijwilligers van de projectgroep, die de tentoonstelling hebben voorbereid en uitgevoerd. De expositie blijft ruim een maand in Zoeterwoude-Dorp, waarna de tentoonstelling naar het Boerhaave-museum in Leiden gaat.

Wibo Burgers

Molendriegang Stompwijk

Foto Paul Zevenhuizen

Stoomtrein en smalspoor

Ook smalspoor is een vorm van industrieel erfgoed. Tot de vorkheftruck haar taken overnam, werd deze spoorlijn vroeger door veel bedrijven gebruikt, zoals houtwerken, zandafgravers, tuinderijen, steenbakkerijen en tal van andere fabrieken met intern vervoer. De breedte van het spoor was afhankelijk van de zwaarte van de te verplaatsen goederen. Het eenvoudigst aan te leggen was het 50 cm brede spoor. De ondergrond werd wat uitgevlakt, waarna de rails konden worden gelegd. Was een hoger laadvermogen nodig, dan werden een breder spoor en een zwaardere locomotief gebruikt van respectievelijk 70, 104 en uiteindelijk 143,5 cm breed. Die laatste categorie gebruikt de Nederlandse Spoorwegen.

Veel materiaal is sinds 1970 verzameld door de Nederlandse Smalspoorweg Stichting. In de waterleidingduinen bij Katwijk heeft vanaf 1972 twintig jaar lang een smalspoor gelegen, waarop rondritten werden gemaakt. Momenteel ligt dit spoor bij het Valkenburgse Meer met een ingang achter Het Haagsche Schouw, aan de ventweg langs de A44 richting Wassenaar. Met behulp van veel vrijwilligers en sponsors is een 3000 m2 meter groot gebouw neergezet van waaruit op een 3,2 kilometer lange spoorbaan rondritten worden gemaakt. In dit museum is spoorwegmateriaal te zien, waaronder diverse locomotieven die door vrijwilligers worden gerenoveerd en onderhouden. Verder bestaat het geheel door vrijwilligers opgetrokken complex uit een restaurant-café in de vorm van een treinwagon. Op het parkeerterrein is plaats voor 800 auto's. Het complex is elk weekeinde tot 6 oktober geopend. Een bezoek waard.

Joop J.Gijsman

Gastkolommen

Bij de waardering van objecten van bedrijf en techniek telt niet alleen het resultaat. Kennis van de achtergronden hoe en waarom een bouwwerk tot stand is gekomen, doet ons er meer van genieten. Adjunct-gemeentearchivaris van Leiden Rudi van Maanen zag deze stelling nog eens bevestigd tijdens zijn betrokkenheid bij de nieuwbouw en renovatie van het Leidse gemeente-archief.

Het onzichtbare deel van schoonheid

Ondanks de drukke en soms hectische tijden van de afronding van de nieuwbouw en het begin van de renovatie van de oudbouw van het gemeentearchief, heb ik mijn gedachten nog eens laten gaan over de betekenis van ons industrieel erfgoed.

Een cliché van een zin en niet eens helemaal waar. Het is niet ondanks, maar juist vanwege mijn betrokkenheid bij de bouw dat mijn gedachten met dit onderwerp bezig zijn. Heel wat bouwvergaderingen heb ik bijgewoond en de nodige gesprekken gevoerd over tal van technische aspecten. Ook letterlijk zat ik dicht op het bouwproces, want mijn werkkamer bood uitzicht op de bouwput, voordat die aan het oog onttrokken werd door een betonnen wand van het nieuwe depot. Zo wordt je er met je neus opgedrukt hoe een gebouw het resultaat is van techniek, ambachtelijkheid, organisatie en opvattingen over stijl en functionaliteit.

Laat ik een paar voorbeelden geven. Vooraf aan het storten van de vloeren en wanden gaat het betonvlechters. Een legertje betonvlechters legt met de hand de stalen draden en bevestigt die op de juiste wijze aan elkaar. Tegelijkertijd moet de electricien op de goede plekken de plastic pijpen monteren waardoor later de diverse bedradingen getrokken worden voor electra, telefoon en datacommunicatie. Bovendien moet de bekisting zo worden getimmerd dat allerlei gaten (sparingen in het jargon) in het beton worden uitgespaard, bv. om buizen voor water, gas en afvoer doorheen te kunnen steken of de brievenbus te kunnen plaatsen. Techniek, ambachtelijkheid en organisatievermogen!

Een ander voorbeeld ontleen ik aan de sloopwerkzaamheden in het uit 1893 daterende gebouw van de latere rijksbouwmeester Knuttel. Op verschillende plekken kwam de oorspronkelijke monumentaliteit weer te voorschijn. De verticale lijn van de neogotiek past wonderwel bij de sfeer van statigheid die men toen wel passend vond voor een gemeentearchief. Hoe anders is dat nu. Het gebouw anno 1996 ademt een uitnodigende sfeer, met zijn vrije entree en kleurige koffiehoeke als een eerste blikvanger van buitenaf. Stijl en functionaliteit!

Beide voorbeelden laten zien hoe de mens bezig is geweest met zijn gevoelens en zijn argumenten, zijn technisch vernuft en ambachtelijk kunnen, allemaal

ingrediënten die tenslotte leiden tot een zichtbaar resultaat. Ik durf het echter bijna niet te zeggen na maanden sportgebeuren van het hoogste niveau, maar bij waardering van industrieel erfgoed telt mijns inziens niet alleen het resultaat. Het heeft natuurlijk wel zijn belang. Het roept emoties op en lokt primaire reacties uit. Maar er is meer. Voor alles wat ons uit het verleden overgeleverd is, maar zeker voor objecten van bedrijf en techniek geldt dat kennis van de achtergronden er ons meer van doet genieten. Dat gaat om de gehele context, de sociaal-maatschappelijke omgeving waarin iets is ontstaan, het culturele (religieuze, ideologische) milieu waaruit iets voortgekomen is, het doel waarom iets is gefabriceerd, en niet te vergeten het ambachtelijke aspect: hoe is iets gemaakt.

Ter illustratie van het belang van dit laatste punt veroorloof ik mij een uitstapje naar de kunstgeschiedenis. Dit jaar is de kunstenaar Johannes Vermeer nadrukkelijk in de publiciteit gekomen. De plaats van zijn oeuvre in de zeventiende-eeuwse Hollandse schilderkunst, zijn milieu, familie en relaties, de kartografie in zijn werk kregen de nodige aandacht. Maar was niet de grote sensatie dat hij op ambachtelijke wijze zijn horizon bepaalde? Haalde het minuscule gaatje in het doek, op de plek van het centrale verdwijnpunt, niet ieder artikel en iedere lezing?

Je vraagt je af waar bij waardering van dingen de grens ligt tussen mooi en interessant. Is er wel een grens? Of vallen de begrippen voor een deel samen en moet je spreken van een grensgebied? Voor mij heeft mooi heel veel te maken met achtergrondinformatie, met kennis van de niet-zichtbare elementen. Interessante objecten zijn niet altijd mooi, maar mooie dingen ontleen hun schoonheid mede aan wat er achter zit. Ik geloof dat dit zeker voor industrieel erfgoed opgaat. Juist wat niet zichtbaar is speelt een belangrijke rol bij het genieten daarvan: je realiseren hoe mensen hebben nagedacht en geploeterd om tot het bereikte resultaat te komen. Knappe staaltjes hebben waarde op zichzelf. De 'inside information' van een bouwwerk is van belang voor het begrip en de waardering ervan. De nieuwbouw van het gemeentearchief heeft mij deze stelling weer eens bevestigd.

Rudi van Maanen
augustus 1996

Houtzaagmolen 'De Herder' gered?

Houtzaagmolens behoren tot de oudste industriële monumenten en Leiden is nog in het gelukkige bezit van een aantal van deze objecten van bedrijf en techniek. Hoewel ze over het algemeen goed zijn beschermd, ontstond in de afgelopen jaren toch een conflict over de verbouw van houtzaagmolen 'De Herder', gelegen aan de Mare in Leiden. In zijn Nieuwsbrief nummer 3 van 1996 blikt de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) terug op de juridische strijd die er in de afgelopen jaren over werd gevoerd.

Toen in 1993 de eigenaar van molen 'De Herder' in Leiden een aanvraag indiende om een vergunning voor de restauratie van de buitenkant en de verbouwing van de binnenkant tot woning, ontstond grote beroering. De RDMZ adviseerde negatief. Ook de vereniging 'De Hollandse Molen' verzette zich tegen het plan. Toch verleende de gemeente Leiden een vergunning, omdat de verbouwing omkeerbaar zou zijn en voor de instandhouding van monumenten een goede functie noodzakelijk is. De RDMZ en 'De Hollandse Molen' konden zich niet vinden in het besluit en stelden beroep in bij de rechtbank. De reeds begonnen werkzaamheden aan de molen moesten door een voorlopige voorziening van de rechter worden gestaakt. De provincie Zuid-Holland trok een besluit om subsidie te verlenen in, toen bleek dat de molen verbouwd zou worden tot woning.

Molen 'De Herder' aan de Mare (foto 1963)

Beroepsgronden

Het beroep werd door de minister ingesteld omdat de molen een van de bekendste en oudste houtzaagmolens van Nederland is, die gelet op de zeldzaamheid, de gaafheid van het complex, de mate van compleetheid en de ligging in de hoofdgroenstructuur een belangrijke monumentale waarde vertegenwoordigt. Door verbouwing tot woning zou de monumentale waarde verloren gaan. Door de vereniging werd nog gesteld dat een zaagmolen van oudsher nooit de molenaar of de arbeiders tot woning diende. Die functie is wezensvreemd.

In het gelijk gesteld

De rechtbank te 's Gravenhage heeft in de uitspraak van 4 april 1996 de RDMZ en de vereniging in het gelijk gesteld. De rechtbank vond het gelet op de aanwezige monumentale waarde onjuist dat de eigenaar niet heeft gezocht naar een alternatieve bestemming die gereali-

seerd had kunnen worden met subsidies of belastingaftrek. De gemeente had op dit aspect in haar besluit moeten ingaan. Bovendien maakt de aanzienlijke waardevermindering die de molen zal hebben na de verbouwing tot woning het niet aannemelijk dat die investering ongedaan gemaakt zal worden, zodat de omkeerbaarheid illusorisch wordt. Voorts meende de rechtbank dat door de verbouwing van de houtzagerij tot woning - en naar het oordeel van de rechtbank het 'eigene' van het monument - de monumentale waarde verloren gaat. Daaraan doet volgens de rechter niet af dat de inventaris wordt opgeslagen. Ter zitting bleek al dat dit geen garantie biedt voor het instandhouden van de monumentale waarde: een elektromotor, die volgens de vergunning had moeten worden bewaard, was al verdwenen.

De gevolgen van de uitspraak

De rechter heeft het bestreden besluit vernietigd en de gemeente opgedragen een nieuw besluit te nemen. Bij het nemen van dit nieuwe besluit zal naast het hiervoor overwogene ook moeten worden meegewogen dat er op het terrein alternatieve locaties voor een woning denkbaar zijn.

De uitspraak geeft de gemeente aanwijzingen die bij het nemen van een nieuw besluit moeten worden meegenomen. Uitgesloten lijkt een nieuw besluit met dezelfde strekking als het bestreden besluit. Zoiets had alleen gekund indien het bestreden besluit op grond van een motiveringsgebrek was vernietigd. Nu dit niet is gebeurd, dient de gemeente inhoudelijk een ander besluit te nemen. Daarmee lijkt de molen gered. Maar de redding van de molen is ook afhankelijk van de inzet van de eigenaar. De gemeente zal met hem moeten overleggen over alternatieve oplossingen. De RDMZ, de provincie Zuid-Holland en de vereniging 'De Hollandse Molen' zijn bereid de gemeente en de eigenaar te adviseren. Zo kan met een gemeenschappelijke inspanning worden gestreefd naar de instandhouding van molen 'De Herder'.

De rol van het 'eigene' bij een monumentenvergunning

In een ander opzicht is deze uitspraak ook van belang. De rechter heeft er op gewezen dat bij het beoordelen van een verbouwplan rekening kan worden gehouden met het eigene van het bouwwerk. Hieronder lijkt te worden begrepen de bestemming, het gebruik en het karakter van een bouwwerk. Onder bepaalde omstandigheden kan aan deze factoren zo veel belang worden gehecht dat daarop een afwijzing van een aanvraag om vergunning kan worden gemotiveerd. Zulke omstandigheden kunnen waarschijnlijk alleen worden aangemerkt als het een zeldzaam bouwwerk betreft, zoals bij deze molen het geval is. Het komt er op neer dat slechts in bijzondere gevallen zwaar aan het

eigene van het monument kan worden getild en een wezensvreemde bestemming kan worden voorkomen. Dit komt vooral omdat er geen nadere voorschriften zijn ten aanzien van het al dan niet verlenen van een vergunning. Er is sprake van een grote beleidsvrijheid, zodat bij de belangenafweging daarom alle belangen aan de orde moeten komen.

De rol van 'omkeerbaarheid' bij een monumentenvergunning

Een ander punt waarop de rechter ingaat is de omkeerbaarheid van een verbouwing. In sommige gevallen kan een aanpassing van een beschermd monument namelijk worden geaccepteerd als de wijziging omkeerbaar is. De instandhouding van het monument staat dan voorop. Dit betekent evenwel dat de wijziging zonder verlies van de monumentale waarde van het beschermd monument ongedaan kan worden gemaakt. Zo kon bijvoorbeeld voor overkapping van de Korenmarkt in Tiel wel een vergunning worden verleend. Deze overkapping kan zonder verlies van de monumentale waarde worden weggenomen. Bovendien is door het gebruik van veel glas rekening gehouden met het open karakter van het beschermde monument en zou de publieke functie van dit monument door de aanwezigheid van winkeltjes niet wezenlijk worden aangetast. In de hierboven aangehaalde uitspraak wordt er op gewezen dat de omkeerbaarheid niet illusoir moet zijn, zoals bij de molen 'De Herder' het geval is. De rechter wijst er in de uitspraak op dat een waardevermeerdering van het beschermd monument door de wijziging er niet toe mag leiden dat het onwaarschijnlijk is dat de gedane investering ongedaan wordt gemaakt.

Conclusie

Het is nog te vroeg om in te schatten welke gevolgen de uitspraak voor de molen 'De Herder' heeft. Alle partijen zullen een inspanning moeten leveren om een oplossing te vinden. Het is voorbarig om te zeggen dat de molen gered is. Door de uitspraak zijn slechts de randvoorwaarden aangegeven voor een oplossing waarbij meer rekening wordt gehouden met de monumentale waarden van de molen. Dat is de winst van de uitspraak. Een woning in de molen mag niet. Er ligt nu een uitdaging om samen met de eigenaar tot een nieuw plan te komen.

De uitspraak geeft ook inzicht in de mogelijke rol van het eigene van een bouwwerk en de omkeerbaarheid van de voorgenomen werkzaamheden bij een monumentenvergunning. Er kunnen echter geen absolute waarheden worden geformuleerd omdat bij het beoordelen van een aanvraag om een monumentenvergunning sprake is van een grote beleidsvrijheid. Daarbij zullen alle belangen in de afweging moeten worden betrokken. Dit maakt dat elke aanvraag om vergunning op zijn merites moet worden beoordeeld. Het eigene van het bouwwerk en de omkeerbaarheid van de wijzigingen zullen ook in dat kader een rol spelen.

Bron: Nieuwsbrief Rijksdienst voor de Monumentenzorg 3/96.

Activiteiten van STIEL

Open Monumentendagen van Bedrijf en Techniek 1996 in Leiden

De open monumentendagen leggen dit jaar, het jaar van het industriële erfgoed, een bijzonder accent op monumenten van bedrijf en techniek. STIEL, met Joop Gijsman als vertegenwoordiger in de Open Monumentendagcommissie, heeft daaraan volop meegewerkt:

• Op vrijdagavond 13 september 19.30 houdt STIEL-voorzitter Henk Budel in de benedenzaal van sociëteit "De Burcht" Burgsteeg 4 Leiden de aan de vooravond van Open Monumentendag gebruikelijke Oud Leiden-lezing. De titel is:

DE KUNST VAN HET VERNIETIGEN LEIDS INDUSTRIEEL ERFGOED: HET BEWAREN WAARD.

Deze lezing krijgt een spectaculaire afsluiting door dat op vrijdagavond 21.30 uur in het Ankerpark de

MEGA-DIA SHOW INDUSTRIEEL ERFGOED

door STIEL wordt gepresenteerd in samenwerking met het architectenbureau Reinier Verbeek. De dia's worden vanuit het Ankerpark geprojecteerd op het gebouw van meelfabriek "De Sleutels"

• In Trianon is, op initiatief van STIEL, een doorlopende voorstelling van "Niets voor de eeuwigheid" de film van Digna Sinke uit 1990 over industriële archeologie te zien.

• De machinekamers van de Havenbrug en de Blauwpoortsbrug zijn zaterdag van 10.00 tot 17.00 en zondag van 13.00 tot 17.00 opengesteld voor publiek, dat uitleg krijgt van STIEL-vrijwilligers.

• Op zondagmiddag 15 september starten om 14.00 en 16.00 uur bij de Lakenhal wandelingen "Sporen van industrie in de lakenstad". Deze wandelingen zijn samengesteld door STIEL en worden begeleid door STIEL-vrijwilligers.

• In het museum Boerhaave is de door een projectgroep van STIEL gemaakte fototentoonstelling "Vastgelegd voor het vergaan. Monumenten van bedrijf en techniek in Rijnland en Bollenstreek" te zien. Op de Open Monumentendagen zijn het museum en de tentoonstelling gratis toegankelijk. Zaterdag van 10.00 - 17.00 uur en zondag van 12.00 - 17.00 uur.

• Zondagmiddag 14.30 wordt in de gehoorzaal van het museum de lezing "De kunst van het vernietigen" herhaald, waarbij het accent meer zal liggen op het onderwerp van de fototentoonstelling.

Henk Budel

Initiatiefgroep komt met voorstel

Ontwikkelingsplan voor slachthuisterrein

Voor het slachthuisterrein, gelegen tussen de Singel en de Willem de Zwijgerlaan, wil een initiatiefgroep in samenwerking met de gemeente Leiden een ontwikkelingsplan opstellen. Het slachthuisterrein is een van de schaarse woningbouwlokaties in Leiden. Intussen wordt bij de afdeling stedenbouw van de gemeente bekeken wat de mogelijkheden zijn voor deze locatie. Uiteraard wordt gedacht aan woningbouw, waarbij dan de vraag rijst welke gebouwen van het slachthuiscomplex in een nieuwe bebouwing geïntegreerd zouden kunnen worden. Al vier jaar geleden heeft STIELvoorstellen gedaan om een aantal gebouwen een tweede leven te geven.

De initiatiefgroep, die met een voorstel voor een ontwikkelingsplan is gekomen, bestaat uit woningbouwvereniging Ons Doel, Moes Bouwbedrijf, Vermeer Grond en Wegen, Architectenassociatie, Karthaus architecten, Braaksma & Roos architectuur en restauratie en Bureau Middelkoop, ruimtelijk onderzoek en advies. De groep vindt dat niet langer gewacht kan worden.

Als gevolg van de milieuwetgeving is de abattoir-activiteit op het slachthuis begin dit jaar tot een eind gekomen. Midden 1998 lopen ook de contracten met de vleesverwerkers af. De gemeente buigt zich al enige tijd over de uitplaatsing van de bedrijven. De initiatiefgroep acht het belang van deze locatie voor de Leidse woningmarkt zo groot dat niet langer gewacht kan worden met het maken van plannen.

De herontwikkeling van het slachthuisterrein, nu een soort 'rotte kies' in de bestaande bebouwing aan de noordkant van de stad, kan een positieve uitstraling hebben op de omliggende wijken. Voor het probleem van de bodemsanering op het terrein zelf en op het terrein van de Eneco kan en moet volgens de groep een creatieve oplossing worden gevonden. Dit aspect moet meegenomen worden in het ontwikkelingsplan.

Concreet willen de initiatiefnemers in samenwerking met

de gemeente Leiden een plan opstellen voor het slachthuisterrein. De samenwerking met de gemeente wordt vastgelegd in spelregels en komt stapsgewijze tot stand. Na de bestuurlijke goedkeuring van het ontwikkelingsplan willen de ontwikkelaars uit de initiatiefgroep het plan integraal op haalbaarheid toetsen, uitwerken, uitvoeren en na realisatie zorgdragen voor een goed beheer.

Natuurlijk kan de gemeente als eigenaar van de grond bij het maken van een ontwikkelingsplan niet ontbreken. De initiatiefgroep stelt dan ook voor om, onder gemeentelijke regie, in het verband van een projectgroep te werken aan respectievelijk een nota van uitgangspunten en een stedenbouwkundig programma van eisen.

De planontwikkeling moet steeds in het bredere kader van een totaalvisie over de stad Leiden geplaatst worden. Samenwerking tussen gemeente en initiatiefgroep kan tot een extra meerwaarde leiden. Daartoe behoren onder andere: de gemeente krijgt meer aandacht voor de kerntaken, er is overzichtelijkheid tijdens de overlegprocedures (er is immers maar één partij), er zijn goede mogelijkheden om de volkshuisvesting optimaal te dienen en de risico's bij realisering zijn beperkt.

De initiatiefgroep wil dat de gemeente participeert in de te vormen projectgroep en dat de gemeenteraad het plan op

Het Slachthuiscomplex aan de Pasteurstraat, ca. 1903

Foto Gemeentearchief Leiden

uiterlijk 1 februari volgend jaar zal beoordelen. Wanneer de raad positief is, kan een samenwerkingsovereenkomst worden gesloten.

Historie

Het Leidse slachthuiscomplex dateert uit het begin van deze eeuw. De opening vond plaats op 27 april 1903 en op 1 mei volgde de feitelijke ingebruikneming. Het complex is ontworpen door, c.q. onder verantwoordelijkheid van, gemeente-architect H. Paul, die vooral de moderne Duitse slachthuizen uit die tijd als voorbeeld nam.

Al in 1992 hield de Taakgroep Selectie van STIEL zich met het slachthuiscomplex bezig, omdat toen bekend werd dat eerlang het terrein een nieuwe bestemming zou moeten krijgen. De Taakgroep stelde toen voor enkele onderdelen van het monumentale complex aan te wijzen als gemeentelijk monument: de voormalige directeurswoning, het administratiegebouw, het kantinegebouw, de hoofdtoegang en het terreinafscheidingshek, de noodslachthal en het stalgebouw.

Voorlopig is het nog niet zo ver, maar het lijkt zaak dat er nu spoedig een ontwikkelingsplan op tafel komt voor deze locatie.

Wibo Burgers
taakgroep selectie

Industrieel Erfgoed bij Teleac

De Stichting Educatieve Omroep Teleac zendt op woensdag 4 september de eerste aflevering van een zesdelige serie uit over industrieel erfgoed. Elke week wordt de ontwikkeling sinds ongeveer 1850 van een belangrijke industrie (of industriegebied) in Nederland behandeld. De volgende onderwerpen komen aan de orde: Nederlandse gemalen, de Rotterdamse haven, de spoorwegen, de scheepsbouw, de chemische industrie en de ijzergieterijen. Elke aflevering wordt afgesloten met een aantal toeristische tips over de betreffende branche. Speciaal voor de serie worden diverse industriële monumenten opengesteld voor het publiek. Verder is een aantal routes uitgezet, zoals een tocht langs gemalen in Noord-Holland en een route langs aan de Oude IJssel gevestigde ijzergieterijen. Van elke aflevering verschijnt een videoband, die bij Teleac is te bestellen (telefonisch via 030 - 2946946). Daarnaast verschijnt een handboek, dat een volledig overzicht geeft van de industriële monumenten in Nederland. Dit boek (ISBN 90 6533 412 2) is voor 49,50 gulden te verkrijgen bij Teleac en bij de boekhandel. Het boek is telefonisch te bestellen via bovenvermeld nummer, of door het gewenste bedrag over te maken op gironummer 54 42 32 ten name van Teleac, Utrecht.

De serie 'Industrieel Erfgoed' wordt vanaf woensdag 4 september wekelijks uitgezonden op TV 2 tussen 19.30 en 20.00 uur. In januari 1997 volgt de uitzending van een tweede reeks.

EJW

Taakgroep Selectie: 'Besluit van monumentencommissie bevreemdend'

Met 'bevreemding en teleurstelling' heeft de Taakgroep Selectie van STIEL kennis genomen van de afwijzende reactie van de monumentencommissie op het voorstel om de panden Kort Rapenburg 18 en Van der Werfstraat 25 op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen.

In het bijzonder geldt dat voor het pand Van der Werfstraat 25. Het gaat hier immers om een onvervalst stuk industrieel erfgoed: het uit 1906 daterende gebouw van de 'Leidsche Coöperatieve Broodbakkerij en Verbruiksvereniging Ons Doel', die tot in de jaren zestig bestond.

De beslissing van de monumentencommissie is vooral ook bevreemdend omdat de Taakgroep Selectie unaniem van oordeel is dat het hier een voor Leiden interessant monument van bedrijf en techniek betreft. Twee leden van de monumentencommissie hebben begin dit jaar de panden bekeken. Hun bevindingen waren mede aanleiding voor het negatieve oordeel van de commissie.

Wibo Burgers, voorzitter van de Taakgroep Selectie, heeft in een brief aan de commissie gevraagd de beslissing ten aanzien van dit pand te heroverwegen. De commissie heeft in een recente vergadering dit verzoek afgewezen omdat geen nieuwe argumenten zijn aangevoerd.

Tijdens dezelfde vergadering besloot de monumentencommissie het pand Lange Mare 60 op voorstel van de Taakgroep Selectie als beschermenswaardig aan te merken. De commissie ging zelfs verder: het pand Lange Mare 60 vormt een bouwkundig geheel met het pand Lange Mare 62, zodat de commissie besloot voor beide panden een positief advies te laten voorbereiden.

'VASTGELEGD VOOR HET VERGAAT': DE CATALOGUS

Wie anno 1996 nog meent dat industrieel erfgoed betrekking heeft op uitsluitend fabrieksgebouwen en rokende schoorstenen met de daarbijbehorende machines in een stedelijke omgeving heeft het natuurlijk mis. In het kader van het 'Jaar van het Industrieel Erfgoed' is het een goede zaak om eens buiten de inmiddels platgetreden Leidse paden te dwalen. Al suggereert de omslagfoto van de Leidse Meelfabriek dat niet direct, de fraai vormgegeven catalogus bij de fototentoonstelling *Vastgelegd voor het vergaat* licht een tipje van de sluier die het erfgoed op het Zuid-Hollandse platteland nog steeds omhult.

Over de originele, rondtrekkende tentoonstelling is in de vorige *Stielz* al geschreven. Zij is van 10 september tot en met 13 oktober in Leiden te zien. Ik ga er hier verder niet op in. Wat biedt de catalogus? Achtereenvolgens passeren watertorens, gemalen en bollenschuren de revue. Daarna komen als thema 'transport en infrastructuur' sluizen, bruggen, spoorwegstations en benzinestations aan bod. De brochure wordt afgesloten met de traditionele fabrieks- en bedrijfsgebouwen. De tekst is gelardeerd met twintig foto's die de moeite waard zijn en een lijstje van geraadpleegde literatuur verwijst belangstellende lezers naar diepgravender studies. Dit alles in slechts 36 pagina's. Daarmee lijkt een conclusie duidelijk: de brochure is vooral bedoeld als een eerste kennismaking met monumenten van bedrijf en techniek in de regio.

Laten we de uitgave in dit licht wat nader bekijken. Het mooiste zijn de foto's. Zij strelen het oog en ongetwijfeld zal iedereen hen fraai vinden. Na het eerste bladeren blijkt dat de bijschriften erg summier zijn. Zij vallen daardoor wat tegen. Ook bij het vlot leesbare verhaal zijn wel wat kritische kanttekeningen te plaatsen. In de inleiding valt te lezen dat het boekje 'een keuze presenteert van de vele facetten vanuit het begrip "monument van bedrijf en techniek" bestaat'. Het is jammer dat deze keuze verder niet wordt toegelicht. Daardoor worden heel wat vragen opgeworpen, vooral bij de niet-ingewijden voor wie de catalogus immers in eerste instantie lijkt bedoeld. Een voorbeeld: gaat het bij monumenten van bedrijf en techniek alleen om onroerend goed, zoals gebouwen en constructies? Die indruk wekt de brochure in elk geval wel. Over monumentale roerende zaken zoals gereedschappen, machines, vaar- en voertuigen wordt niet of nauwelijks gerept. Bovendien horen natuurlijk ook de mensen die in het verleden in en met onze 'monumenten van bedrijf en techniek' hebben gewerkt en hun verhalen bij het industriële erfgoed. Net als veel gebouwen verdwijnen zij nu in een snel tempo, terwijl ook hun verhalen eigenlijk moeten worden vastgelegd voor zij vergaan. Dat had toch op zijn minst moeten worden aangestipt.

Als we voorts afdalen naar de gemaakte keuzen op een ander niveau rijzen vragen als: waarom worden slechts bepaalde watertorens besproken, en is van sommige een foto opgenomen en van andere (zoals die in Boskoop) weer niet? Volledigheid - of althans een streven daarnaar - die de catalogus een waardevolle aanvulling op de tentoonstelling had kunnen maken, ontbreekt. Nu wordt slechts een wel zeer vluchtige indruk geboden. De inhoud van de brochure is daarmee als het ware 'een wat wilde slag om Leiden'. Een kaartje van de regio met daarop aangegeven de besproken monumenten zou overigens niet hebben misstaan. Ten slotte is het ontbreken van een wervende tekst om je als donateur van STIEL aan te melden of als belangstellende met veel vrije tijd een

misser van de eerste orde. Of is de catalogus dan toch bedoeld voor de reeds geworven donateurs en andere ingewijden?

STIEL is dynamisch. Zij heeft daardoor inmiddels een aardige reputatie opgebouwd en terecht al veel lof gekregen. De belangstelling voor het industrieel erfgoed in Leiden is in de afgelopen jaren immers flink toegenomen. Het gaat er daarbij natuurlijk niet om daadwerkelijk alles te bewaren zoals het is, of te herstellen zoals het was. Net als de andere verdienstelijke activiteiten van STIEL dragen de tentoonstelling en ook de hier kort besproken catalogus op hun eigen wijze bij aan een bewustwordingsproces. Zij dwingen uiteindelijk tot het maken van weloverwogen keuzen, zodat voorkomen wordt dat onzorgvuldig wordt omgegaan met zaken die we tot het industriële erfgoed kunnen rekenen. Maar dat is dus wel meer dan een paar gebouwen.

Jaap Moes

Erik Koopman, *Vastgelegd voor het vergaat. Monumenten van bedrijf en techniek in Rijnland en Bollenstreek* (Leiden 1996) 36 blz. ISBN 90-803194-1-4

Watertoren Hazerswoude-Rijndijk

Foto Paul Zevenhuizen

VAN GULDENS EN DAALDERS
'NEGEN EEUWEN MARKT IN LEIDEN'

Negen eeuwen markt in Leiden is een fraai uitgegeven boek, dat handelt over stadsgeschiedenis, waarin één economische instelling centraal staat: de markt. In de Leidse binnenstad is tot op de dag van vandaag een eeuwenoud historisch marktpatroon zichtbaar gebleven, een reden waarom juist onze stad zo'n boek verdient.

De beide auteurs hebben er een goed boek van gemaakt. Van der Vlist schetst in grote lijnen de algemene economische en demografische ontwikkeling van de stad, voornamelijk tot aan 1800 (de titel van hoofdstuk 2 doet anders vermoeden) en de journalist Weterings heeft de resterende periode, inclusief de huidige situatie, voor zijn rekening genomen. De meer journalistieke benadering van de laatste heeft er voor gezorgd dat de lezer-bezoeker van de zaterdagse warenmarkt zich al snel vertrouwd voelt met het boek. Door al in het eerste hoofdstuk een levendige impressie te geven van de markt nu en door een extra uitvoerige behandeling van de twintigste eeuw is hij hier goed in geslaagd. Dit resultaat wordt mede bereikt door de keuze van de illustraties en de wijze waarop deze zijn afgedrukt. Hieronder vallen ook een aantal goedgekozen fragmenten uit het rijke bronnenmateriaal. Vaak zijn dit transcripties, soms ook afbeeldingen van oorspronkelijke documenten, zoals de marktbriefjes met het gat voor de spijker er nog in op blz. 48. Zoiets verhoogt de levendigheid van het verhaal en is in een boek over markten helemaal op z'n plaats.

In onze tijd horen we in de politiek geregeld aansporingen om dingen over te laten aan de markt, waarbij er van wordt uitgegaan dat de overheid deze zoveel mogelijk vrijlaat. Historisch gezien zijn stedelijke overheid en warenmarkt echter heel nauw met elkaar verweven. Dat komt omdat de overheid zich verantwoordelijk voelde voor de zorg voor een in kwantitatief en kwalitatief opzicht voldoende voeding van zijn burgers. Veel meer dan in onze tijd vonden markttransacties zichtbaar en controleerbaar plaats. Daardoor biedt een geschiedenis van de stedelijke markten een centrale kijk op de economische ontwikkeling van een stad. Niet in de laatste plaats is dit een gevolg van de omstandigheid dat de ambulante handel tot omstreken het einde van de negentiende eeuw zo'n overheersende rol speelde. Tot die tijd werd in de winkels door de ambachtsman een produkt vervaardigd en vond de verkoop daarvan vooral plaats op de markt op straat, dat wil zeggen in de publieke ruimte. Voor de stedelijke overheid was dit een tweede reden om zich in te laten met de inrichting en organisatie van de markt.

Door de eeuwen heen bestond er zeer veel belangstelling om als aanbieder ter markt te gaan. Waar de ruimte tussen de stadsmuren beperkt was, moest het stadsbestuur hier wel optreden. In de eerste plaats door de vaste handelaar zijn of haar plaats te wijzen en de vrijbuiters te weren. Belangstelling voor een plaatsje op de markt bestond verder niet alleen bij poorters maar ook bij niet-poorters, die te voet of per schip vanuit de verre omtrek naar Leiden toe trokken. Ook de uren waarop mocht worden gekocht, werden door het luiden van een bel aangegeven, waarbij de eigen burgers de eerste paar uren preferentie genoten. Pas daarna was het aan de buitenlui toegestaan zich van het nodige te voorzien.

Voor het stadsbestuur vormden de rechten die de stand-

houders moesten betalen een regelmatige bron van inkomsten. In goede tijden spreekt dat vanzelf en in slechte tijden, zoals in de jaren dertig van de twintigste eeuw, bleven voor de stad de inkomsten op peil, doordat de interesse voor een marktplaats juist toenam. Voor de aanbieder-koopman en voor de koper beiden was verder van veel belang waar en op welke dagen de markt werd gehouden. Door de eeuwen heen is hier sprake van een grote mate van constantheid: primair op zaterdag en woensdag en het liefst op Vismarkt, Botermarkt, Nieuwe Rijn, Hoogstraat, Aalmarkt en het Gangetje, met de Nieuwstraat, Hooglandsekerkgracht en Apothekersdijk als reserve. Over deze zaken is tot op de dag van vandaag heel wat heen en weer gepraat. Een op de korte termijn nogal wisselend beeld laat hier op lange termijn een verrassende continuïteit zien.

Zo vertonen de jaren rond 1900 een opmerkelijke parallel met de recente discussies over de aanpassing van de Winkelsluitingswet. Tijdens de opgaande conjunctuur na 1895 ontstond er in de Haarlemmerstraat een illegale avondmarkt op zaterdag. Waar fabrieksarbeiders pas op zaterdagmiddag hun loonzakje ontvingen, voorzag deze markt in een duidelijke behoefte. De markt bleef en verdween pas na de Tweede Wereldoorlog, toen de nieuwe winkelsluitingswet verkoop's avonds verbood. De schrijvers besteden zowel aandacht aan de doorgaande ontwikkelingslijnen in de geschiedenis van de markt als aan de wisseling in tijd en conjunctuur. Soms gaan ze hierbij wat kort door de bocht, waarbij de lezer met vragen blijft zitten, bijvoorbeeld of de Leidse fabrieksbevolking in de negentiende eeuw werkelijk "straatarm" was (47) en of het waar is dat handel en industrie tijdens de Eerste Wereldoorlog "nagenoeg onmogelijk" waren. Juist in ons land is er toen flink verdiend. Ook is het jammer dat de auteurs alleen terloops verwijzen naar het aandeel van de Joodse kooplieden in de Leidse ambulante handel (68). Behalve in de door hen genoemde groente- en fruithandel zal het Joodse aandeel in de veehandel vermoedelijk niet onbelangrijk zijn geweest.

Terecht wijst Weterings op het belang van het familiebedrijf in de straathandel, een interessant aspect dat illustreert hoe economische geschiedenis samenhangt met cultuurgeschiedenis. Mogelijk verklaart dit waarom het boek zo goed wordt verkocht. Een bijkomend voordeel van het laatste is dat bij een eventuele tweede druk enkele storende drukfouten kunnen worden hersteld. Deze brede belangstelling is dit zorgvuldig samengesteld en goed geschreven boek volop waard.

Hille de Vries

emeritus hoogleraar economische en sociale geschiedenis RU Leiden

E.-J. Weterings & E. van der Vlist, *Negen eeuwen markt in Leiden*, Leiden 1996. Prijs f 19,90

Erfgoed in de media

Industria

Het nieuwe nummer van 'Industria - Nieuwsbulletin van Stichting Federatie Industrieel Erfgoed Nederland' was bij het ter perse gaan van deze Stielz nog niet verschenen. Redactie-adres: p/a M.N.M. Overbeek, Noteboomstraat 61 8021 WR Zwolle.

Abonnementenopgave is mogelijk door 26 gulden over te maken voor de jaargang 1996 op postbankrekening 132802 ten name van Stichting Fien, Industria, Oostende 13, 7772 CA Hardenberg.

Erfgoed

De Stichting Erfgoed bracht in september het derde nummer van de vijfde jaargang uit van haar tijdschrift 'Erfgoed van Industrie en Techniek'. In dit nummer wordt aandacht besteed aan een wollenstoffenfabriek in Geldrop, de watertoren van het landgoed Twickel in Overijssel, de rol van plastics in het huishouden en het boeken-erfgoed van de Jezuïeten in de bibliotheek van Maastricht. De rubriek 'boekbesprekingen' signaleert onder meer het 'NEHA Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis 1995', een uitgave van het Nederlands Economisch-Historisch Archief te Amsterdam. Verder worden diverse recente uitgaven over industrieel erfgoed besproken, waaronder het 'Beleidsadvies Roerend Industrieel Erfgoed', dat onder de titel 'Roerend mee eens' als 19e deel werd uitgegeven in de PIE (Projectbureau Industrieel Erfgoed) Rapportenreeks.

Inlichtingen over abonnementen op 'Erfgoed' verschaft C.H. van Eldik, Brilduikerhof 12 2623 NT Delft. Tel. 015-2622499. Een abonnement kost 34,50 per jaar voor vier nummers, te bestellen door overmaking van dit bedrag op girorekening 1753502 ten name van Stichting Erfgoed, Delft.

Architectuur & monumentengids Leiden

De recentelijk bij uitgeverij Primavera Pers verschenen 'Architectuur & monumentengids Leiden' is een fraai geïllustreerd boekwerk geworden, dat de geschiedenis van de 300 belangrijkste gebouwen in Leiden overzichtelijk op een rijtje zet. Een uitgebreid namen- en adressenregister, een verklarende woordenlijst en een verkorte literatuuropgave per gebouw maken het mooi uitgevoerde boek tot een onmisbaar naslagwerk voor iedereen die is geïnteresseerd in de bouwgeschiedenis van de Sleutelstad. Aardig om te vermelden is dat het hoofdstuk 'Monumenten van bedrijf en techniek' voor een deel steunt op eerder in dit blad gepubliceerd onderzoekswerk van de Taakgroep Selectie van STIEL. Ook andere uitgaven van STIEL als 'Leids Fabrikaat' (1990) en 'De kunst van het bewaren' (1992) ontbreken niet in het uitgebreide literatuuroverzicht.

(Jan Dröge, Evelyn de Regt, Pieter Vlaardingebroek (red.), 'Architectuur & monumentengids Leiden'. Leiden 1996. Prijs 39,50 gulden.)

EJW

101 industriële monumenten

Peter Nijhof

Eerder dit jaar vond in de Van Nellefabriek in Rotterdam de presentatie plaats van de uitgave *101 industriële monumenten*, als onderdeel van de opening van het 'Jaar van het Industrieel Erfgoed'. De industriële archeologie is een aandachtsveld dat in de jaren zeventig vanuit Groot-Brittannië over is komen waaien.

In Nederland was Peter Nijhof één van de pioniers, die onophoudelijk voor de industriële monumenten heeft geijverd en veelvuldig voor een breder publiek heeft gepubliceerd. In de loop der jaren hebben pioniers als hij een groeiend aantal medestanders gekregen. De aandacht voor industrieel erfgoed en de monumenten van bedrijf en techniek is de laatste jaren toegenomen. De belangstelling kan alleen maar breder worden door het uitroepen van 1996 tot industrieel-erfgoedjaar.

101 industriële monumenten is vooral een kijkboek, bedoeld om een breed publiek te tonen wat industrieel erfgoed is. Welke Noord- en Zuidhollandse sporen van het industrietijdperk treffen we zoal aan in dit boek? Thans nog aanwezige pakhuizen, fabrieken, havenbedrijven en nutsbedrijven zijn volop vertegenwoordigd. Tot het selecte gezelschap dat in deze uitgave voor het voetlicht wordt gebracht behoren de Amsterdamse scheepswerf Kromhout, de Leidse meelfabriek De Sleutels, de Van Nellefabriek in Rotterdam en het vliegveld Ypenburg, een sigarettenfabriek te Naarden en een drinkwatercomplex te Bergambacht. Twee van de vijf behandelde industriële landschappen betreffen de Hollandse provincies: het 'jeneverlandschap' te Schiedam en de 'Zaanwand', het Zaanse industriële landschap (pakhuizen, silo's, rijstpellerijen). De bij industriële en technische ontwikkeling behorende objecten staan ook in dit boek. Villa's van ondernemers en arbeiderswoningen, zoals te vinden in het Agnetapark te Delft, worden behandeld evenals een 'torengarage' en een tramremise in Den Haag, het spoorwegstation te Hilversum, de Willemsbrug en de Maastunnel te Rotterdam. Verrassend is wel dat de Zuiderzeedijk met banpaal tot deze selectie is toegelaten, evenals grafmonumenten en een 'kaasmonument'. Dat zal de wenkbrauwen van sommigen toch doen fronsen.

Vanzelfsprekender is de aandacht voor watertorens en gemalen als de watertoren te Schoonhoven en het Ir. Lely-gemaal te Medemblik. Desondanks moet deze uitgave voor velen toch een eye-opener zijn. Industrieel erfgoed blijkt behalve karakteristiek soms ronduit mooi en fotogeniek te zijn.

Peter Nijhof, *101 industriële monumenten*

Uitgave Stichting 1996 Jaar van het Industrieel Erfgoed en Waanders Uitgeverij, Zwolle, 144 blz., ISBN 90-400-9811-5, f 45,-

(Dit artikel is overgenomen uit het *Hollands Historisch Magazine*, 1e jaargang nummer 2)

dickhoff
foto
dickhoff

uw fotografisch geheugen!

oegstgeest
leiden

irislaan 63

haarlemmerstraat 207

071-5174917

071-5140005

"J. ZIERIKZEE"
MAATSCHOENMAKERIJ

H. P. H. NUSTELING
BAKKERSTEEG 3
2311 RH LEIDEN

TEL 071-131136

KEUZENKAMP B.V. DESIGN
NATUURSTEEN

WAARDIGE MONUMENTEN

DIE EEN GEDACHTENIS UITSTRALEN

HAAGSE SCHOUWWEG 10 A, 2332 KG LEIDEN
FAX: 071 5768403 TELEFOON: 071 5764047

NAAST DE INGANG VAN BEGRAAFPLAATS "RHIJNHOF"

Keuzenkamp B.V. Natuursteen maakte het STIEL mogelijk de volgende gedenkstenen
in Leiden te plaatsen:

Eerste Stoommachine Textielindustrie 1816 Zamenhofstraat 1992

Parmentier / Aalders Langegracht 1995

Coöperatie Vooruit (revisie openingssteen) Korevaarstraat 1995